

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

מטמורפוזות / נתן אלתרמן

אלכס רויטמן

לא ניתן לתמצת בשורות ספורות מהלך חייו של אדם, שעיצב בסגנונו וברעיונותיו לא רק את פני השירה העברית אלא את התרבות הישראלית במיטבה. המפגש עם יצירתו של אלתרמן מזמן אפוא היכרות לא רק עם כישרון נדיר אלא גם עם אדם יוצא דופן. אלתרמן נולד ב-1910 בורשה ונפטר ב-1970 בישראל כשנתיים אחרי זכייתו בפרס ישראל.

את מעמדו הרם ביסס בעיקר דרך שיריו הליריים, אבל אלתרמן גם כתב מחזות, תרגם, פרסם מאמרים ובעיקר ביקר את המציאות הישראלית במה שנתקרא "הטור השביעי", טור שירי אקטואלי אותו פרסם משך 20 שנה בעיתון דבר. משם גם לקוח שיריו.

אביא רק שני ציטוטים בכדי להאיר מעט את תפקידו של אלתרמן בעיצוב התרבות הישראלית. הראשון הוא פנייה אישית של דוד בן גוריון והשני לקוח מתוך פרסום מחודש של לקט "הטוב השביעי".

ב-12 באוגוסט 1960, לפני חמישים ואחת שנה בדיוק, כתב ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, איגרת לנתן אלתרמן לכבוד חג יובלו, וזוהי תמצית לשון הדברים:

"נתן א. היקר והאהוב... כקורא אני אוהב משוררים וסופרים מסוימים, ואני אוהב משוררים וסופרים אחרים. מילדותי דבקה נפשי בביאליק, למדתי בנערותי שיריו בעל-פה... ועד היום אני חושב אותו לגדול משוררי ישראל מימי התנ"ך ועד ימינו וגם לשר הלשון העברית וגם לשרו הרוחני של עמנו... מרגיש אני צורך נפשי עמוק – להגיד לך במכתב פרטי את אשר אני רוחש לך כאזרח, כאדם וכמשורר – כי יש חשיבות אזרחית עליונה לשירך... אתה הזמת את הדעה שספרות טהורה ושירה זכה אינן בנות לוויה של מאורעות היום, וכי ספרות ושירה העוסקות בעניינים שוטפים, אינן אלא פובליציסטיקה, או מה שגרוע יותר – ז'ורנליסטיקה בחרוזים".

והנה ציטוטים נוספים המתייחסים לשירי הטור השביעי ול"מטמורפוזות" בפרט:

"אותם טורים בהם התחברו עמדותיו המצפוניות בענייני חברה ומדינה עם האיכויות השיריות שלו – אותה חוכמת-לב מופלאה ואותה הזדמרות של קצב וחריזה, שהקוד הפנימי של חייו הוא כמעט בלתי אפשרי בלעדיהם."

"... כמה מהצולפניים והמבריקים בשירי הספר עוסקים בשטיפות מוח למיניהן, בהם אילוף ילדים. הידוע הוא השיר "מטמורפוזות" - המספר על קוף באחת מארצות הציר הנאצי, שעם כניסת צבאות הברית מתלבטת הנהלת גן החיות מה לעשות איתו שכן הוא אולף להצדיע בנוסח פשיסטי: "ומיליונים

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

עשו באירופה כמוהו / והיה הדבר לא ברור עד הסוף, / אם הקוף מחקה את העם (אין לתמוה...) / או העם בִּרְעוֹ מחקה את הקוף".

"...באותה אירופה חותכת בוחן אלתרמן את הסוגייה גם דרך עיני הקוף: "והקוף מצטנף ומהרהר לו: 'יגעת.../ וללמוד מחדש לא אספיק, לא אסכון' / כן, חסר לו אותו כישרון אקרובאטי / של אותו הקוסם שקוראים לו המון". הקוף הזה של אלתרמן, אגב, נולד 15 שנה לפני אחיו ה"קרנפים" של אונסקו.

(דבורה גילולה)

תקציר:

שירו של אלתרמן הוא יצירה סאטירית מושחזת, המבקשת לחשוף את המנגנונים החברתיים באירופה בסימומה של מלחמת העולם השנייה. מלחמת העולם השנייה היא ללא ספק שבר בציליוויזציה האירופית. שבר זה מחייב אותנו לנסות ולחשוב מחדש על הכוחות שהניעו את התרבות המערבית המודרנית. אלתרמן מעמיד במבחן את מושג "ההמון" במרכז שירו. ההמון הוא מסה קריטית של אנשים שמחליפה את הזהות האישית ומתיכה את האינדיבידואל לתוך קבוצה המאמצת לעצמה דפוס פעולה אחיד, פסיכולוגיית המונים.

אלתרמן מעמת אותנו עם המושג הטעון דרך ידיעה עיתונאית שולית לכאורה. הידיעה בעיתון מתארת את הדילמה שהתעוררה סביב הכוכב של גן החיות. קוף שאולף במשך שנות המלחמה להצדיע במועל יד (תנועה פאשיסטית). עתה, כאשר גרורת הציר (כנראה איטליה) נוצחה וכמעט מובן מאליו שהאזרחים הפכו לדמוקרטים נותר הקוף כזכר נלעג מהעבר המשחזר אוטומטית את תנועות האילוף. אלתרמן מציב באופן חריף את השאלה מיהו בעצם זה שאולף? כיצד מצליחים האנשים להחליף את נטיות ליבם כה מהר. שאלה קשה יותר מסתתרת בעצם כאן, הפאשיזם נוצח אבל הכוחות שהצמיחו אותו עמוקים יותר ולא נעלמו בין רגע.

מושג ההמון:

כאמור, מושג המפתח בשירו של אלתרמן הוא ה"המון". הנטייה הרווחת אחרי המלחמה דגלה ברעיון שהנאצים והפשיסטים כפו את תפיסת עולמם על האכלוסיות דרך אמצעי טרור. רבות דובר על המצוקה הכלכלית והפחד שלתוכן הסתחררו האומות וזנחו את ערכי הדמוקרטיה וההומניזם בשביל להיאחז בזרועות הטוטליטריזם. עם זאת, הבינו החוקרים אחרי המלחמה שלא ניתן להתעלם מהמשיכה של האנשים לרעיוניות הפשיסטיות. לא ניתן להתעלם משיתוף הפעולה ההמוני של האוכלוסייה האזרחית עם רצח העם, עם זריקת היסודות האירופאיים שהעצימו את רוח האדם, עם העובדה שאחרי המלחמה לא נעשה חשבון נפש אמיתי ובמקרים רבים אותם פקידים נאצים היו הפקידים שבנו מדינות דמוקרטיות מודרניות.

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

פסיכולוגים חברתיים רבים זיהו במדינות שלהם (בעיקר באמריקה) דפוסים חברתיים שדמו למרקם החברתי בגרמניה. סטנלי מילגרם הראה את הנטייה האנושית להישמע ללא עוררין לבעלי סמכות (ניסוי החשמל), סקינר הראה את הקלות שבה אפשר לגרום לאנשים לפעול בדומה לבעלי חיים בהפעלת מנגנונים של חיזוקים. מעבר לכל אלו המשטרים הנאציים העצימו את הפחדים המקוניים בנפשו של כל אדם מודרני. קשה וסבוך להיאחז באישיות שלך, בייחודיות שלך בעולם המשתנה בקצב מהיר כל כך, בעולם שבו מספר האנשים רב כל כך. המשטרים הטוטליטריים הציעו לאדם תחושת משמעות דרך הגדרה עצמית חדשה. אמנם, אתה כשלעצמך חסר ערך (תחושה שממילא כוננה באנשים) אבל כשאתה הופך מאורגניזם גדול יותר (עם, מדינה) החיים שלך מקבלים משמעות. להחלטות המצפוניות שלך אין שום משמעות, יש רק מוסר קולקטיבי שאותו מכתבי הפיהרר, המנהיג. אינך צריך להרהר ולחשוב אלא לפעול. אין מקום לייחוד אלא לאחידות. הבינוניות הופכת לאידיאל.

ההיסטוריה של המאה ה-20 מלמדת על הכוח שיש לחברות המונים בהם אין ביקורת מצפונית פנימית. כשאני חלק מהמון אין עליי רסן של החברה והתרבות, אני יכול לרצוח, אני יכול להתעלם. אם אני פקיד או מדען, כלל לא משנה בשביל מה אני מרכיב פצצת אטום או האם אני משלח עכשיו יהודים למותם. אנחנו חלק ממנגנון, חלק מהמון. זו לא שטיפת מוח כמקובל לחשוב אלא כמיהה אנושית בסיסית.

אחרי המלחמה גרמניה החלה בשיקום אובססיבי כמעט. היתה התגייסות של האומה כולה לבינוי המדינה מחדש. מדינה דמוקרטית הפעם. האם אין בהתגייסות זו צד אחר של אותו המטבע. הדחקה של ימי הנאצים וחיבור שוב לאותו אורגניזם.

הכותרת:

כמעט כמו כל שורה בשיר, גם הכותרת טעונה בלא מעט אירוניה. יש פער בין המילה שבחר אלתרמן, הטעונה בפאתוס וגודל מיתי. משמעותה המיידית היא שינוי כולל של הוויה. גולם ההופך לפרפר, אדם ההופך לאל. הבחירה במצלול לועזי אף היא מעצימה את הפער מהקוף הפשוט המקדם אותנו עם פתיחת השיר.

בכותרת מתגלה רובד נוסף של אירוניה. אחת היצירות המכוננות של התרבות המודרנית, היא כתביו של המשורר הרומי אובידיוס "מטמורפוזות" המתאר את ההתפתחות של הציליוויזציה האנושית מראשיתה וידי ימי הקיסר, שיא התרבות. ללא ספק אלתרמן קורץ לקורא המודרני, המערבי שראה בתרבות הגרמנית את הפסגה האנושית. המטמורפוזות המושלמת שעברה האנושות מברבריות לקדמה ונאורות - האומנם?

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

נשים לב שהכותרת מתייחסת לשינויים ברבים, מטמורפוזות. נשאלת השאלה מיהו העובר מטמורפוזת בשיר. לכאורה אלו החברות האירופיות שהפכו את המשטרים הטוטליטריים לדמוקרטיים. התשובה לא מאחרת לבוא, ההמון הוא זה שמתנהג כחיה מאולפת ודווקא הקוף, בהתעקשותו המוזרה מסמן את המודעות האנושית הנמחקת. זהו המהלך של השיר, אך סופו מציג הסבר נוסף.

קוף

אם היינו מחליפים את הקוף בשיר בכל חיה אחרת היה מאבד השיר בעוצמתו. מערכת הסמלים המולבשת על הקוף, שונה בתכלית השוני מזו של הכלב למשל. הקוף מסמל את השלב האחרון באבולוציה לפני האדם, את המעבר מעולם החי אל עולם התרבות. דווקא אל מול דמיונו של הקוף אלינו מתחדד השוני ("תפסיק להתנהג כמו קוף.."). אלתרמן כאמור הופך את משמעות המושג "להתנהג כמו קופים" שכן דווקא הקוף בשיר משמש דוגמא לאדם. הפתיחה והסיום של השיר זהים ומדגישים רעיון זה - "ידיעה שכזאת הוא טרגדיה של קוף---לא הקוף הוא גיבור הטרגדיה הזאת".

כבר בשורה הראשונה אלתרמן מבקש לחשוף את המסכות שבני האדם מבקשים לשים עליהם כדי להבדיל את עצמם מעולם הטבע "תפסיק, אתה מתנהג כמו חיה....הם היו חיות". אך החיות לא טורפות את בני מיין לשם הרצח, בני אדם עושים זאת. "הזיק הארטיסטי" הביטוי שאלתרמן מדביק לקוף מוריד את אותה מסכת התרבות שלא עצרה אלא אף הייתה כלי בידי המרצחים. החרוזה בין "פשיסטי" ל-"ארטיסטי" יוצרת קשר בין המילים האלה. הפשיזם מתואר כאיזה מיצג אמנותי השובה את האנשים מצד אחד ומצד שני אלתרמן מראה באיזו קלות מתחלף מעמד המושגים בתרבות, עוד אתמול הפאשיזם ביטא את פסגת הרוח האנושית כמו האמנות והנה היום זוהי מילת גנאי חריפה.

הקוף מבדר את הקהל אבל קשה שלא למשוך את ההקבלה בינו לבין המנהיגים שגורמים שמחה להמון. הבית השלישי מחזק קו זה. הקוף מזדקף (כאדם) והוא מערר רחמים. אכן זן לא התקופה שלהיות אדם מסב גאווה רבה. הקוף מגיב מול תמונה (אפילו לא מול האיש עצמו) כמול אל. זהו לעג ברור לפולחן האישיות של המשטרים הטוטליטריים.

הקוף זוכה לחיזוקים חיוביים בדומה לשיפור הכלכלה שהביאו עימם המשטרים הדורסניים. ערכי האנושיות שהמערב מתהדר בהם נמוג מול סיפוק צרכי הגוף, בדיוק כמו הקוף שלנו. "הספגטי ודיצות" מחזירות אותנו לדו"ח האיטלקי שנחשב לאליל (הוא נתפס כדגם הגבריות). צבעי החולצות שמזכיר המשורר הם צבעי הדגל הקבוצות הפאשיסטיות באיטליה ובאירופה. זהו הערבוב לתוך ההמון, האישיות שלך מתנקזת רק לייצוג של המפלגה. קשה שלא להרגיש בנימת ההומור המרומז כאשר המשורר מחליט להציג לפנינו ערבוביה לא נעימה זו של צבעים.

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

בבית הרביעי ההמון מתעצם, לא עוד מצעדי ענק אלא כבר מיליונים. לא תומכים קיצוניים אלא הרוב, העם. אותו העם נראה כפועל תחת אילוף, מחקה את הקוף (את המנהיגים?). העם מביא את עצמו אל הסוף. זהו רגע ההשלה של האנושיות.

האדם

הבית החמישי הוא בית המעבר. הנימה הקומית משתנה "הרוח הזועמת" היא תמצות של אימת המלחמה, של ה"קץ". הקוף נותר לבדו, כבבואה עצובה של האדם. ההרחבה אף היא רמז אירוני לרחבות המסדרים הפומפוזיים מלאי האדם במשטרים הפשיסטיים. הקוף הבודד שקול כנגד "ההמון" שכאילו החליף את התחפושת שלו. האווירה הקרקסית של השיר ממלאת את הקורא בציפייה מדומה, לראות מה ילבש "ההמון" מחר. הסמלים הם רק תחפושת אבל מתחתם לא מסתתרת אמת אנושית מלבד הצייתנות והסיפוק היצרי.

בהמשך השיר נמשך הטשטוש, המטמורפוזת מתעצמת. "המונים שאך תמול מחאו לו כפיים..." למי? לקוף או למנהיג? הקוף מואנש בנימה של עדנה וערגה, הוא מתקפל מתוך בלבול. נדמה שהקוף הוא אותו מצפון אנושי שאמור להתחבט ולהתייסר. האבסורד מוטח ישירות בפני הקורא "רבים נתפסים לסחרחורת"... התהייה היא ברורה כיצד בני אדם עם אותו מערך רגשי ומחשבות, "אותה התזמורת", מצליחים לעבור "מטמורפוזת" מוחלטת תוך זמן קצר. "הדבקות" היא תיאור לעגני כמעט הלקוח מהעולם הדתי ולועג לתחלופת האידיאולוגיה המהירה.

בבית הלפני אחרון גוברים התיאורים הלקוחים מעולם הקרקס "אקרובט" (לוליין) "קוסם", עולם לא מציאותי בו נוצרות אשליות הגורמות לנו עונג. ההאנשה של הקוף מגיעה לשיאה, הוא עובר מטמורפוזת מוחלטת, בניגוד להמון המופעל כמעט על ידי אינסטינקטים, הקוף מהרהר, הוא מעורר הזדהות וחמלה. ההיגיון הפנימי שלו ברור, זהו ההיגיון של העולם המשובש.

הבית הנועל את השיר שוב פותח בנימה אירונית "גן חיות". האם הכוונה לגן הממשי או לדימוי החברה האנושית. המשך הבית מצייר לנו את הדיכטומיה (הפיצול) בין הפנים והחוץ. אולי בין המצפון האנושי שזהו שעתו האפלה ובין השמחה המזויפת ואשרורם של הערכים רק כלפי החוץ. "חצוצרות ניצחון" גם הן כלים הלקוחים מאוהלי הקרקס. הכוכב המנצנץ בשמיים, כוכב הצפון (המצפון) משמש כעין הצדק הבוחנת מלמעלה. הנימה האירונית הנועלת את השיר לא מאפשרת לקורא להתחמק מהשמעות המוסרית הנוקבת. השורה "לא הקוף הוא גיבור הטרגדיה הזאת", הפוכה לשורה הפותחת את השיר. המונח טרגדיה מתאר את הסבל האנושי שנגרם בגלל חטאו של הגיבור הטראגי. חטא שמשמעו פגיעה במוסר האנושי. לרוב גיבור הטרגדיה מתנהג כך בגלל פגם באופיו והוא מתוודע למעשיו ונוטל את העונש כדי שהסדר האנושי יושב על כנו.

לא באמת ניתן להתייחס לאופיו העיקש של הקוף, ההשוואה נקטעת כאן.

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

החברה האנושית כולה היא החוטאת והשיר, האמנות במתכונתה האמיתית מנסה להביא את החברה לידיעה ולתיקון. הקורא מוצא מאשליית המטמורפוזת שכן הבנת השיר מעבירה דווקא את הקורא חווית מטמורפוזת ומבדילה אותו מההמון.

ביבליוגרפיה

גילולה, דבורה, נתן אלתרמן והכתיב העברי, לשון ועברית, גל' 8 (תמוז תשנ"א, יוני 1991), עמ' 7-12.

על רשימתו של נתן אלתרמן ב'הטור השביעי' "הכתב וריבו" ('דבר', 27 באפריל 1962). הטור מובא בעמ' 13-15.

על יצירת נתן אלתרמן - ראה בביבליוגרפיה מפורטת בתוך לקסיקון הספרות העברית החדשה